

www.ketab.ir

در جستجوی هویت شهری

رضوانی، علیرضا
در جستجوی هویت شهری مشهد / مولف علیرضا رضوانی. — تهران
: وزارت مسکن و شهرسازی، ۱۳۸۴.
۳۸۱ ص.: مصور (رنگی)، نقشه، جدول.

ISBN:964-92567-2-5

ص.ع. به انگلیسی: In search of urban identity Mashad....
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیبا.

۱. مشهد — تاریخ. ۲. مشهد — آثار تاریخی. ۳. ساختمانهای
تاریخی — ایران — مشهد. ۴. شهرسازی — ایران — مشهد.
الف. ایران. وزارت مسکن و شهرسازی. ب. عنوان.
۹۵۵/۸۲۲ DSR ۲۱۲۱/ش ۶
کتابخانه ملی ایران ۱۷۹۴۷-۸۴م

در جستجوی هویت شهری مشهد

نام کتاب:

به اهتمام سازمان ملی زمین و مسکن

مؤلف: علیرضا رضوانی

مجری طرح: مهدی آیتی

مدیر طرح: محمود یزدانی

مشاور طرح: منصور زند

مدیر پروژه: علیرضا رضوانی

مشاور و مجری طراحی و چاپ: جعفر معدنदार

ویراستار: مسیح آیتی

چاپ: انتشارات بهجت

ناشر: وزارت مسکن و شهرسازی

نوبت چاپ: اول، مردادماه ۱۳۸۴

شمارگان: ۳۰۰۰ جلد

شابک: ۹۶۴-۹۲۵۶۷-۲-۵

ISBN: 964-92567-2-5

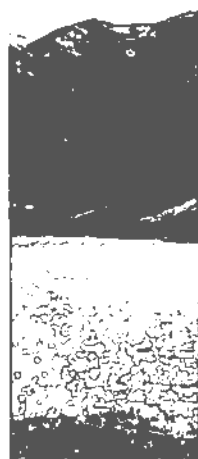
فهرست مطالب

۱۲	سخن وزیر
۱۴	پیشگفتار
۱۶	سخن نخست

فصل اول: هویت طبیعی، اقلیمی و محیطی

۲۷	جغرافیای طبیعی
۲۷	موقعیت شهر
۲۸	ارتفاعات و دره‌ها
۳۰	رودها
۳۰	اقلیم شهرستان مشهد
۳۲	رطوبت
۳۲	درجه حرارت
۳۳	بارندگی
۳۴	تابش خورشیدی
۳۴	باد
۳۵	منابع آب (آبهای سطحی و زیرزمینی)
۳۵	تاریخچه آب مشهد
۳۷	وضعیت منابع آب
۳۷	آبهای سطحی
۳۸	آبهای زیرزمینی
۳۹	مسیله‌ها و کانالها
۳۹	کیفیت آب
۴۰	زمین شناسی
۴۲	پوشش گیاهی و زندگی جانوری شهرستان مشهد
۴۲	پوشش گیاهی
۴۶	زندگی جانوری
۴۷	مراعات

۴۷	منابع و جاذبه های طبیعی
۵۰	جاذبه های طبیعی درون شهری مشهد
۵۶	نواحی ییلاقی مشهد
۵۸	طرقبه
۶۰	شاندیز
۶۰	ییلاق گلستان
۶۱	تفرجگاه اخلمد
۶۲	ییلاق زشک
۶۳	چشمه ها و دریاچه ها
۶۳	چشمه گیلان
۶۴	چشمه سبز گلستان
۶۴	چشمه گراب
۶۵	دریاچه های مصنوعی
۶۶	آبشارها و تندآبها
۶۸	غارها
۶۸	غار مغان
۶۸	غار هندل آباد (هندو آباد)
۶۸	غار زری
۶۹	غار کارده

فصل دوم: هویت انسانی - اجتماعی

۷۳	جمعیت شناسی
۷۳	جمعیت در مشهد قدیم
۷۸	بررسی شاخصهای جمعیتی شهر مشهد در دوره معاصر
۷۹	ترکیب سنی
۸۰	وضع سواد
۸۰	مهاجرت
۸۲	خصوصیات خانواری جمعیت
۸۳	امید به زندگی در بدو تولد

۸۴	برآورد جمعیت در آینده
۸۵	بررسی جمعیت سیال شهر مشهد
۸۶	حاشیه‌نشینی
۸۸	فرهنگ عامه (ریشه‌ها و فولکلور)
۹۰	نژاد و گروه بندی قومی
۹۳	اخلاق و روحیات
۹۴	ادبیات و باورها
۹۵	باورهای مردم
۹۶	ترانه‌های محلی
۹۶	امثال
۹۷	چیستان (معما)
۹۷	ساختار زبان و گویشهای محلی
۱۰۰	پوشش سستی و لباس محلی
۱۰۲	ورزشها و بازیهای محلی
۱۰۳	موسیقی محلی
۱۰۴	وجه‌تسمیه اساطیری و تاریخی نقاط هم‌پیوند با مشهد قدیم
۱۰۵	توس و دره کشف‌رود
۱۰۶	مشهد، نوغان و سناباد
۱۰۷	محلات قدیم شهر مشهد (سرآب، سرشور، عیدگاه، بالاخیابان و پایین‌خیابان)
۱۱۰	خیابانها، کوچه‌ها و باغات مشهد
۱۱۳	جریانهای رسمی فرهنگی
۱۱۳	جریانهای علمی، ادبی و هنری
۱۱۳	تحولات علمی و فنی شهر مشهد
۱۱۸	تحولات ادبی - هنری
۱۲۳	مطبوعات و نشریات در مشهد
۱۲۴	مراکز فرهنگی - تفریحی مشهد
۱۳۱	جریانهای مذهبی و آیینهای دینی رایج در شهر مشهد
۱۳۳	تشریفات خاص آستانه متبرکه حرم حضرت رضا(ع)
۱۳۵	مراسم عزاداری در مشهد
۱۴۰	مراسم حاجات و نذورات
۱۴۱	وقف؛ ماندگارترین آیین اجتماعی - فرهنگی

۱۴۵	مراسم و آیینهای اجتماعی دیگر شهر مشهد
۱۴۷	تاریخ سیاسی مشهد
۱۴۸	مشهد از آغاز
۱۵۳	مشهد پایتخت مذهبی
۱۵۵	نادر، شهریار جهانگشای ایران
۱۵۶	آخرین بازماندگان سنت
۱۶۰	از انقلاب تا انقلاب
۱۶۳	مشاهیر مشهدالرضا

فصل سوم : هویت اقتصادی

۱۸۵	اقتصاد شهر مشهد در گذر زمان
۱۹۱	نیروی انسانی در بخشهای اقتصادی شهر مشهد
۱۹۳	برآورد ارزش افزوده بخشهای اقتصادی شهر مشهد
۱۹۴	کشاورزی
۱۹۴	صنعت
۱۹۴	خدمات
۱۹۴	نظام تولید، تجارت و بازرگانی شهر مشهد
۱۹۶	کشاورزی، دامپروری و پرورش طیور
۱۹۷	صنعت و معدن
۱۹۷	فعالیتهای صنعتی
۱۹۹	فعالیتهای معدنی
۱۹۹	صنایع دستی و صنعت قالی بافی
۲۰۲	خدمات
۲۰۳	عمده فروشی، خرده فروشی و تعمیرات
۲۰۴	هتل و رستوران داری
۲۰۴	حمل و نقل و ارتباطات
۲۰۶	اقتصاد گردشگری در شهر مشهد
۲۰۸	بازار گردشگری

فصل چهارم: هویت کالبدی شهر مشهد (قدیم، معاصر)

۲۱۴	شکل‌گیری شهر مشهد و سیر تحول آن تا ظهور صفویه
۲۲۵	مشهد قدیم تا دوران نوسازی
۲۲۵	مشهد در دوره صفویه
۲۳۲	مشهد پایتخت ایران (سیر تحول کالبدی مشهد در دوره افشاریه)
۲۳۹	مشهد در دوره قاجاریه
۲۵۲	مشهد و مدرنیته
۲۵۲	مشهد در دوره پهلوی اول (دوران نوسازی)
۲۵۹	مشهد در دوره پهلوی دوم
۲۷۶	مشهد بعد از انقلاب اسلامی
۲۷۶	مروری بر سابقه کالبدی شهر مشهد
۲۸۰	شهرسازی مشهد در دو دهه اخیر (پس از انقلاب اسلامی)
۲۸۱	نظام توزیع جمعیت و تراکم جمعیتی و ساختمانی
۲۸۴	نظام توزیع کاربریهای شهری
۲۸۶	مسکن در شهر مشهد
۲۸۷	تولید مسکن
۲۸۸	قیمت زمین و مسکن
۲۸۹	اجاره بها
۲۸۹	بافت کالبدی و تیپولوژی مسکن در بافت سنتی، میانی و جدید
۲۹۰	خصوصیات کالبدی بافت سنتی
۲۹۱	تیپولوژی مسکن در بافت سنتی
۲۹۴	خصوصیات کالبدی بافت میانی
۲۹۴	تیپولوژی مسکن در بافت میانی
۲۹۵	خصوصیات کالبدی بافت جدید
۲۹۷	تیپولوژی مسکن در بافت جدید
۳۰۶	شبکه ارتباطی فراشهری
۳۰۶	شبکه معابر جاده‌ای
۳۰۷	حمل و نقل ریلی
۳۰۹	خطوط هوایی

۳۱۰	شبکه معابر شهری مشهد
۳۱۰	محورهای شاخص شهر مشهد
۳۱۶	ناوگان حمل و نقل درون شهری مشهد
۳۲۰	حوزه های عملکردی شهری
۳۳۵	فعالتهای عمرانی دو دهه اخیر در سطح مشهد
۳۳۸	ساختار بصری ادراکی و سیمای شهر
۳۳۹	سیمای حرم مطهر
۳۴۱	ساختار بصری خیابانها و معابر
۳۴۳	فضاهای باز و عمومی شهری
۳۴۴	بافت قدیم و سیمای بناهای تاریخی
۳۴۵	فضای سبز و اثاثیه شهری
۳۴۷	میادین و گره های شهری
۳۴۸	نوسازی و بازسازی
۳۵۰	معماری خیابانی و سیمای بدنه های شهری

۳۵۴	پیوستها
۳۶۵	فهرست عکسها
۳۷۴	فهرست نقشه ها
۳۷۶	فهرست منابع
۳۷۶	کتابها
۳۸۲	مقالات
۳۸۴	مجلدات
	چکیده انگلیسی

سخن وزیر

باسمه تعالی

بنام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه بر نگذرد
«هویت شهری» یکی از ارزشمندترین یادگارهای زندگی انسان است که سرچشمه پاک و روشنی برای پژوهشهای گوناگون مانند تاریخ تمدن، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، روان‌شناسی و گاه زیست‌شناسی و زمین‌شناسی است.

هویت شهرهای ایران در فرآیند تاریخ جولانگاه هنرهای گوناگونی بوده است که هریک در این بیکرانه گستره‌ای از تواناییهای خود را به ایرانی و ایران‌شناس باریک‌بین شناسانده و در پایداری و گسترش هویت شهری و فرهنگ ایرانی میدان‌داری کرده‌اند. از این رو، هویت شهری، با همه ویژگیهایش، ارزشمند و ستودنی و شایسته پاسداری و نگاهبانی است. این رسالتی انسانی و وظیفه‌ای ملی و ضرورتی گریزناپذیر است و این افتخار ما را پس که برگ سبزی از این گلستان همیشه بهار را پیش روی چشمان جستجوگر و تشنه دانایی می‌گذاریم تا با دیدن آن در برابر بزرگی ایران و ایرانی سر فرود آورند، و بر بنیانگذاران و پاسداران هویت و فرهنگ ایرانی درود فرستند.

خداوند را سپاس می‌گزارم که توفیق داد تا «در جستجوی هویت شهری ایران» گام دیگری برداشته شود.

دو سال پیش برای آغاز کاری در جهت شناخت هویت شهری تصمیم گرفته شد تا هر سازمان استانی برای تهیه کتابی در زمینه هویت شهری مرکز آن استان دست به کار شود. فایده این مهم آن بود که:

- ۱- اندیشیدن به هویت شهری را از ستاد وزارت به سازمانهای استانی گسترش دهد؛
- ۲- همکاران استانی هم جستجوی هویت شهری را دغدغه کاری خود قرار دهند؛
- ۳- کتابی که به دست می‌آید راهنمایی برای آشنایی مردم با مرکز استان شود؛
- ۴- امکان شناخت بیشتر گوناگونی و رنگارنگی معماری و شهرسازی کشور فراهم شود.

بی‌گمان کاری به این گستردگی بی‌کم و کاست نخواهد بود. ولی به یاری خدای مهربان و سخت‌کوشی همکارانم دل بسته‌ام و امیدوارم گامهای بعدی در مسیر زدودن کاستیها و نمایش باشکوه‌تر این گلستان بلندتر و سریع‌تر برداشته شود.

از همکاران گرامی آقای مهندس خواجه دلونی و آقای مهندس سپهری که این کار بزرگ

را آغاز کردند و از آقای مهندس آیتی که آن را به سامان رساندند سپاسگزارم. روزگار می‌گذرد، خانه‌ها فرو می‌ریزد، سیمای شهرها دگرگون می‌شود و بافتهای قدیمی و هویت شهری همچون خواب و رویایی تنها در یاد نسلها بر جای می‌ماند. فرزندان ما نه در این خانه‌ها زیسته‌اند و نه آنها را می‌شناسند، پس باشد که کتاب هویت شهری چراغ روشنی فرا راه آنان باشد تا بتوانند یادگار پدران و فرهنگ خود را بازجویند و بازشناسند.

اینک کتاب در جستجوی هویت شهری مشهد پیش روی شما هم‌میهن گرامی قرار دارد و امید است خواندن و تماشای آن شیرین و به‌یادماندنی باشد.

علی عبدالعلی‌زاده
وزیر مسکن و شهرسازی
زمستان ۱۳۸۳

۱۳

پیشگفتار

به نام یگانه معمار آفرینش

تفکر در حوزه هویت شهری، امری پیچیده و چند بعدی است که هر ره‌پویی برای بازشناسی، باید آن را در حوزه‌های محیطی، کالبدی و انسانی یک منطقه یا محل جستجو نماید. کاوشهایی از این نوع، کوتاه مدت و انفرادی نیست. مشارکت چندسویه اندیشمندان و صاحب‌نظران لازم است تا با جمع‌آوری و استنتاج داده‌های گوناگون در حوزه‌های متنوع کارکردی، بتوان به خرد جمعی و توافق عمومی درباره هویت شهری دست یافت.

هویت، شناسه‌ای است که در دوران معاصر، با بسیاری از مفاهیم و مضامین همراه شده است. مفاهیمی چون انسان، فرهنگ، کالبد، فضا و... که جملگی در تعامل با واژه هویت عمق گرفته، مخاطب را به تأمل وادارند. مطالعه تألیفات صاحب‌نظران در این حوزه مبین این نکته است که اگر برای مباحث عمومی، هویت در گرایشهای مختلف موضوعیت می‌یابد. مفهوم هویت در این مباحث مشترک بوده، از رویکرد آرمانگرایانه انسان نشأت گرفته است. توجه به چنین مفهوم عمیقی، نیازمند تفکر و رویکردی چندسویه است.

حال که با تکیه بر حمایت‌های ارزنده مقام عالی وزارت و دیگر دست اندرکاران، این امر مهم جامعه عمل به خود پوشیده است، در گام نخست جلد اول تحقیق با عنوان "جستجو در هویت شهری مشهد" در اختیار شهروندان عزیز و جامعه علمی و متخصص دست اندرکار ساخت شهر قرار می‌گیرد. بی شک در این فرصت محدود، پرداختن به این امر مهم با تمامی ابعاد گسترده و متنوع آن بی کم و کاست نخواهد بود، لیکن نویدبخش شروع حرکتی نو در این خصوص می‌باشد.

امید است تمامی علاقه‌مندان، متخصصان و خوانندگان گرامی ما را از نظرات و پیشنهادات خود در این پژوهش و در گام‌های بعدی بی نصیب نگذارند. لازم می‌دانم از تلاش‌های مستمر و بی دریغی که همکارانم در حوزه مدیریت شهرسازی خصوصاً آقای مهندس اکبرزاده مدیریت شهرسازی و معماری و خانم مهندس رحمانی پور رئیس گروه شهرسازی و سایر عزیزانی که در این فرصت کوتاه نقش مؤثری در به

ثمر رسیدن این پژوهش داشته‌اند، تشکر و قدردانی کنم. از آقای مهندس علیرضا رضوانی استاد محترم دانشکده معماری دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد بعنوان محقق و مدیر پروژه که با کار شبانه روزی این پژوهش را به سامان رساندند نیز صمیمانه سپاسگزارم.

محمد رضا سعیدی
رئیس سازمان مسکن و شهرسازی خراسان رضوی

سخن نخست...

از چند دهه پیش و به ویژه در چند سال اخیر، پرسش درباره هویت و چیستی آن یکی از مهم ترین پرسشها و بارزترین چالشها در حوزه فرهنگ و تمدن ایرانی و اسلامی بوده است. اندیشمندان و منتقدان، هنرمندان و معماران، مردم و مدیران، بسیار در مورد آن نوشته و گفته اند. توجهی چنین فراگیر نشان از اهمیت آن دارد و ضرورت شناخت آن را بیش از پیش آشکار می کند.

انتقال مظاهر تمدن غرب به کشورمان پیامدهایی را به همراه داشته، از آن به "تهاجم فرهنگی" یاد می کنیم. هرکس به زعم خود نگرانی و ناخشنودی خویش را از این شرایط ابراز می کند. روابط جدید اقتصادی و سیاسی، استعمار و استثمار به شیوه های نوین، نه تنها در قالب جنگ و تصرف کشورها بلکه با ادعای دموکراسی نیازمند ابزارهای جدیدی برای مواجهه می باشد که با آن آشنا نبوده، بدان مجهز نیستیم. دهکده جهانی ارتباطات، حجم گسترده اطلاعات و سرعت روزافزون در پیشرفت علوم و فنون، فضایی را فراهم آورده که ناگزیر به حضور در آن بوده، بدون آنکه معیار سنجش و قدرت انتخاب و گزینش داشته باشیم. به این ترتیب سازوکار حوزه های مختلف عملکرد جامعه و شهرهای ما، دچار نقصان و اختلال شده و "بحران هویت" پدید آمده است.

جامعه ایرانی نه کاملاً سنتی است و نه کاملاً مدرن است. نگاه آن از یک سو به جهان مدرن است و از سوی دیگر به دلیل وابستگیها و تمایلاتش، به دنیای سنت وابسته است. به این دلیل نه به سنت تعلق دارد نه به مدرنیته. می کوشد که مدرن باشد زیرا تمایل دارد از نتایج آن بهره مند شود. از سویی به دلیل تفکر سنتی و هنجارهای ناشی از آن قادر به برقراری پیوند درست نبوده، تعامل با روند مدرن شدن مختل می شود.^(۱) علاوه بر آن بروز جنگ تحمیلی، افزایش جمعیت، نیاز به مسکن، نیاز به گسترش سازمانها و مؤسسات و افزایش ساخت و ساز، ترافیک، آلودگی هوا، و نیز فقدان استانداردها، قوانین و ضابطه های لازم همراه با ناکارآمد بودن سیستم های اجرایی و مدیریتی، فرصتها و تمرکز لازم برای مواجهه با این شرایط را سلب کرده است.

"لینچ" می گوید: «شهرها نماینده بی رحم تمدن و فرهنگ ملتها هستند». اگر چنین باشد، ما تأثیر تمامی آنچه دچار آن هستیم را در شهرهایمان شاهدیم. اما چگونه می توان هویت شهرها را شناخت و برای حفظ ارزشها و ارتقای آن اقدام کرد؟ قطعاً اولین اقدام، انجام فعالیتهای پژوهشی جهت شناخت خود و دنیای پیرامونمان می باشد. باید برای گذر از این شرایط، وضع موجود را تعریف کرده، و معیارهایی نوین جهت سنجش و ارزشگذاری

تبیین نمود و متکی به آنها اقدامات عملی را در برنامه کار خود قرار داد. لیکن قبل از پاسخگویی باید پرسش را فهمید. "هویت چیست؟" و "بحران در کجاست؟" صاحب نظران در منابع مختلف، معانی متفاوتی برای هویت آورده اند. معنای رایج و عام آن اشاره به شخصیت و چستی موجودات و اشیا دارد. هویت از این دیدگاه با طبیعت و ماهیت اشیا آشکار می شود. آنچه موجب شناسایی باشد و منجر به تشخیص شیء گردد. به عبارت دیگر هر شیء دارای صفات ویژه و منحصر به فردی است که آن را از دیگر اشیا متمایز می کند.^(۲) اگر هویت را معادل کلمه Identity مشتق شده از Identicus بدانیم، در "فرهنگ ویستر" به معنای "مشابهت" آمده است. تعاریف فوق، دو وجه متضاد و دوگانه هویت را نشان می دهد که می توان آن را با عبارت "تمایز از غیر" و "تشابه با خودی" بیان کرد. هویت، مصدری عربی است و در ادبیات عرفانی ایران، در جامع ترین معنا به ذات مطلق نسبت داده شده است. از این رو گاه به معنای "هستی" و "وجود" آمده است. "هو" یعنی "او" و این واژه "هو+یت" به معنای "او بودن" است.^(۳) اگرچه هر شیء دارای صفات و شخصیتی می باشد، لیکن واژه "بی هویت" که بسیار به کار می رود، می تواند اشاره به تعریف اخیر و معنای ارزشی آن داشته باشد.^(۴) پس از تعریف واژه هویت، برخورد های متفاوت و عقاید متنوع موجود درباره "بحران" واجد بررسی است. مروری سریع بر این نظریه ها می تواند راهگشا باشد. برخی از منتقدین بر سست ها و گذشته پافشاری نداشته، قایل به وجود بحران نیستند. از این عده، برخی هیچ نوع حساسیتی به فضا و شرایط نشان نداده، و برخی دیگر بحث درباره بحران را بیهوده می دانند و بر مطالعه مسائل اساسی و شناخت در حوزه های معماری و شهرسازی تأکید داشته،^(۵) و گرایش به نظام های ابرهویتی مانند "هویت جهانی" و "جهانی شدن" دارند. گروهی دیگر هویت را امری دگرگون شونده دانسته، نگران وضع موجود نیستند. آنان خلاقیت و پویایی را اصلی ترین رکن هویت دانسته، نظر به آینده دارند. نوعی نگاه "آگزستانسالیستی" که هیچ چیز را ثابت ندانسته و اصالت را در دگرگونی و حرکت می داند.^(۶) عده ای به وجود هویتی متأثر از گذشته تأکید داشته، رجوع به گذشته را تنها راه حل بحران موجود می دانند. آنها با نگاهی نوستالژیک، به خرده فرهنگ ها و ریزهوئی های بومی بها می دهند.^(۷) این نگاه اگرچه نوعی نگاه پست مدرنیستی با گرایش منطقه گرایانه می باشد، بر وجود و اصالت بحران تأکید ندارد. در تمام نظریه های ارائه شده که گاه متناقض نیز هستند، دو نکته مشترک می توان یافت. اول اینکه فرآیند تشخیص هویت به تجربیات بشری وابسته است. یعنی اطلاعاتی که

طی قرون متمادی به صورت دانش و سنت به ذهن منتقل شده یا به گفته "یونگ" در ضمیر ناخودآگاه انسان انباشته شده است، در تشخیص فرد تأثیرگذار بوده، در نتیجه افراد و جوامع مختلف برداشت یکسانی از یک پدیده ندارند. دیگر اینکه هر شیء به عنوان یک پدیده مثل تمامی عناصر طبیعت و موجودات، پیوسته در حال تغییر و تحول بوده، بدون آنکه ماهیت خود را از دست بدهد.^(۸) هرگاه دگرگوینها منجر به تغییر عناصر اصلی سازنده هویت و ماهیت جامعه‌ای گردد بحران پدیدار می‌شود.

لینچ در کتاب "شکل خوب شهر" از هویت با عنوان "معنا" یاد می‌کند. او معتقد است که "سازگاری"، "شفافیت" و "خوانایی" اجزایی از معنا هستند.^(۹) هویت کالبدی به معنای صفات و خصوصیتی بوده که جسم شهر را از غیر متمایز نموده، شباهتش را با خودی آشکار می‌کند. در اینجا هویت به معنای احساس "تعلق" و "این همانی" با محیط در نظر گرفته شده و معیارهایی چون احساس امنیت، خاطره‌انگیزی و وابستگی جهت ارزیابی هویت بکار می‌روند.^(۱۰)

در ادامه گذری سریع بر سابقه بخرانها در تاریخ ایران خواهیم داشت. رجوع به این سابقه بیانگر اینست که ایران به دلیل موقعیت جغرافیایی خود، همیشه مورد توجه حکومت‌های قدرتمند بوده، بارها مورد تهاجم دیگر ملل قرار گرفته است. نقطه اوج این رویارویی یکبار به زمان حمله اسکندر و تسلط یونانیان بر ایران، دیگر بار به حمله اعراب و افول ساسانیان بازمی‌گردد. هر چند این دو تهاجم تفاوت‌های اساسی با یکدیگر داشتند، لیکن هویت ایرانی در کشاکش این رویارویی‌ها چنان تبادل هوشیارانه‌ای از خود نشان داد که نتیجه آن - در تقابل اول - در فرهنگ، هنر و معماری تولید سبک‌هایی از معماری بود که بسیاری از ارزش‌های هنر یونانی را در خود داشت ولی "ایرانی" بود و - در تقابل دوم - ایجاد یکی از با ارزش‌ترین سنت‌های معماری جهان یعنی "معماری ایران اسلامی" بود که در هیچ کجای دنیا حتی سایر کشورهای مسلمان نمونه نداشته و ندارد. نقطه اوج این هنر را در آثار باقیمانده از دوران صفوی مشاهده می‌کنیم.

آخرین رویارویی و یورش فرهنگی به ایران که نوعی کاملاً متفاوت و شکلی منحصر به زمان خود داشت، در تقابل با غرب و مدرنیته بود که تاکنون درگیر آن هستیم. اهمیت مدرنیسم به عنوان یک اندیشه در غرب که منجر به تغییرات اساسی در ساختارهای اداری، سیاسی و اجتماعی آن شد و نیز زمینه‌ساز نفوذ و سلطه‌ای از نوع جدید گردید، لزوم توجه به چگونگی این ارتباط تاریخی را روشن می‌سازد.

اولین روابط و برخوردهای ایران با غرب مربوط به عصر صفوی است. لیکن با پایان جنگ‌های ایران و روسیه و شروع سلطنت ناصرالدین شاه و سرانجام انقلاب مشروطه (۱۲۸۵ ه.ش، ۱۹۰۶ م) هجوم فرهنگ غربی به ایران گسترش یافت.^(۱۱) به خصوص ضعف ایران در جنگ با روسیه که منجر به عقد دو معاهده تحقیرآمیز "گلستان" و "ترکمانچای" شد، سران وقت

را به ارتباط بیشتر با دنیای غرب جهت اخذ علوم و فنون ترغیب کرد. تا این زمان هیچگونه آموزشگاه مدرنی در ایران وجود نداشت و آموزش بدست روحانیون و در مکتب‌خانه‌ها انجام می‌گرفت. شاهان، صاحب‌منصبان و نیز دانش‌آموختگان آموزشکده‌های اروپا در این زمان، به شدت تحت تأثیر اروپای بعد از انقلاب صنعتی قرار گرفته، بسیاری از آنان تنها راه نجات ایران از ضعف علمی و فرهنگی را در "غربی شدن" می‌دانستند.

نقطه اوج این تأثیر را همزمان با کودتای رضا شاه در سال ۱۲۹۹ شمسی می‌توان دید. بطوریکه ورود مظاهر مدرنیته به شکلی رسمی و دولتی و از طریق اجبار و تحکم انجام می‌گرفت. در این دوران، علاوه بر تغییر ساختارهای اداری و دولتی، تصمیماتی جهت تغییر لباس مردان و کشف حجاب زنان و نیز ایجاد خیابانها و میادین متعدد در دستور کار قرار گرفت. به گونه‌ای که چهره کالبدی بسیاری از شهرهای ایران از جمله مشهد را متحول ساخت. تضاد شدید بین بافت قدیمی و جدید شهر و سرعت ناموزون تغییرات انجام شده، عوامل شکل‌گیری بحرانی بود که از بیگانگی بین ساکنان شهرها و فضای کالبدی آن حکایت می‌کرد. این شرایط همچنان ادامه یافت و فضای زندگی ایرانی بدون داشتن گریزگاهی، هر روز بیش از پیش مدرن می‌شد؛ بدون آنکه بتواند مدرن بیندیشد. این وضعیت ناشی از تفاوت دیدگاهی بود که شرق و غرب را در گذشته در دو جایگاه متفاوت قرار داده بود - تفاوت در بنیادهای تفکر خردگرایانه غربی و تفکر دینی عرفانی شرقی^(۱۲) - و حاصل آن یک جامعه جهان‌سومی بود که دیگر سستی نیست ولی مدرن هم نشده است.

"شایگان" در کتاب "افسون زندگی جدید، هویت چهل تکه و تفکر سیار" می‌نویسد: «مدرنیته در معنای وسیع کلمه مستقل از همه تعلقات و وابستگیهای ما، جزو لاینفک وجود ما شده است... این بعد جدید به هویت تازه ما بدل گشته و به آنچه خود داشتیم افزوده شده، حضورش اجتناب‌ناپذیر و مطلق شده است. حتی هنگامی که علیه آن طغیان می‌کنیم و از آثار زیانبارش سخن می‌گوییم باز این کار را به کمک ابزار معرفت شناختی که خود، آن را در اختیارمان قرار داده، انجام می‌دهیم».

اگر چه ادعای پیوند جامعه ایرانی با مدرنیته را می‌توان پذیرفت و در حوزه شهرسازی، شواهد آن در پیوند بین ساکنان شهرهای ایران با آثاری از گذشته که به شدت التقاطی یا کاملاً غیروبومی و محلی هستند، قابل مشاهده است، لیکن این شرایط نمی‌تواند نشان از رابطه‌ای عمیق و جدایی از فرهنگ ملی باشد. ما در فضاهای شهرهای خود که ارمغان ناقصی از ظواهر دنیای مدرن را در خود دارد، احساس بیگانگی و گم‌گشتگی می‌کنیم. ما در دوران قرون وسطی با اروپایی مواجه شدیم که مجهز به ابزارهای اجرایی کامل برای تأثیرگذاری و سلطه شده بود و بنابراین راه‌گزیری نداشته و تسلیم شدیم. ولی حالا پس از سپری‌شدن دوران روشنگری که باید اذعان کنیم از تأثیرات تفکر مدرن است، آماده‌ایم تا دوباره فضای جدیدی برای تعاملی از آن دست که در گذشته پربار خود داشتیم، با تمامی فرهنگها برقرار کنیم.

با این وجود باید پذیرفت که هویت آثار معماری و شهرهای ایران چیزی نیست که به آن افزوده گردد. شرایط موجود و فضای حاکم بر شهرهای ما آنچه را باید بیان کنند، از پیش در خود دارند. این تظاهر اگر چه از بستر جهل ما و تهاجم بیگانه حاصل آمده، ولی هویت واقعی ما را بیان نمی‌کند. بیانی که می‌تواند حاصل از هوش و استعداد، توان بالقوه و تاریخ پربار ایرانی باشد. اگر بخواهیم شهرهایمان آن گونه که آرزو می‌کنیم باشند، می‌بایست در ابتدا عوامل لازم برای تحقق آن فراهم گردد. رسیدن به این خواسته نیازمند تلاش، دقت و تمرکز در شناخت حوزه‌های ارتباط انسان و طبیعت است که بستر تحقیق، پژوهش‌هایی خواهد بود که این کتاب نیز در سرآغاز آن است.

هویت معماری و شهرسازی ایران همزمان چگونگی هویت مخاطب اثر و آفریننده آن را نیز به پیش می‌کشد. درک درست شرایط موجود، سرمایه‌های مادی و معنوی در گذشته و حال و آسیبها و محدودیتها، با نگاهی به آینده لازمه این راه است.

مطلب دیگری که در اینجا لازم است به آن اشاره شود جایگاه مشهد در خراسان بزرگ است. اگرچه در این تحقیق و پژوهش سعی شده بر روی شهر مشهد و شهرستان مشهد و استان خراسان رضوی (پس از تقسیم خراسان بزرگ) متمرکز باشیم، لیکن بررسی هویت این شهر بدون داشتن نگاهی به پیشینه خراسان ابر می‌نماید.

خراسان امروز، آخرین بازمانده دوران شکوه است. دورانی بی‌بازگشت با پیشینه‌ای به درازای تاریخ. این ولایت را پیش از این "پرتوه" می‌خوانده‌اند و مقصود سکونتگاه "قوم پارت" است. شاخه‌ای از اقوام آریایی که بعد از ورودشان به فلات ایران از شمال و شمال شرق، در دامنه‌های هزار مسجد (هزار مسکت، هزار مزکد) و دره کشف‌رود، مستقر شده‌اند. همجواری این ولایت با جاده ابریشم، موقعیت طبیعی کوهها و رودها و خاک حاصلخیز به‌خصوص در این محدوده از خراسان (ولایت توس قدیم) بدان چنان جایگاهی بخشیده است که ردپای نخستین مجموعه‌های زیستی را در ایران و حتی در آسیا، در آن می‌توان جست، چنان‌که پیدایی ۶۰ هزار قطعه ابزار با قدمتی ۸۰۰ هزار ساله گواهی بر آن است. این تمدن در طول تاریخ چنان بالیده که هر دوره‌اش به نشانی آراسته است؛ از افسانه شهر صدر وازه تا شکوه و درخشش نیشابور، مرو، بلخ، هرات، سمرقند و بخارا، از دلیری و جنگاوری تا یگانگی هنر و دانش و جاودانگی.

واژه "خراسان" را به "محل برآمدن خورشید" معنا کرده‌اند.^(۱۳) خراسان ولایت شرقی- شمالی ایران دست‌کم از زمان ساسانیان بدین نام خوانده می‌شود و یکی از چهار ساتراپ ایران زمین در زمان ساسانیان بوده است. خراسان در رهگذر تاریخ همواره شاهد نبرد نیکی و بدی و خرد و بی‌خردی بوده و توحش و درازدستی پیکرش را بارها آزوده است. اما هر بار خراسان به خوی بیگانه ستیزی دانشمندان و دلاوری و جنگاوری پهلوانان خویش، دشمنان را از میدان بدر رانده است. نبرد اشکانیان (پارته‌ها) و سلوکیان (بازماندگان اسکندر)، شرح نبرد

ابومسلم (سیاه‌جامگان) و امویان، شرح نبرد سربداران و مغولان و شرح نبرد نادر و افغانها از این قرار است. تهاجم اعراب، ایران‌زمین را در دو قرن سکوت فرو برد. اما دیگر بار این خراسان است که به تکاپو برمی‌خیزد و ایران در سایه شکل‌گیری اولین حکومت‌های مستقل ایرانی، "طاهریان"، "صفاریان" و "سامانیان"، در خراسان و در پناه اندیشه‌های ناب ایرانی - اسلامی از نورخ می‌نماید، هنوز صدای حکیم توس در گوش‌ها نجواگر است که از رنج سی‌ساله خویش برای زنده نگه‌داشتن زبان پارسی سخن می‌گفت.

می‌توان از امام محمد غزالی، فارابی، خیام نیشابوری، خواجه عبدالله انصاری، جابرین حیان، بایزید بسطامی، دقیقی توسی و سایر بزرگان سخن گفت و بر نیک نامی‌شان غره شد. هنوز می‌توان از فرهنگ شهرهای مرو، بلخ، نیشابور، توس، هرات، سمرقند و بخارا سخن گفت و صدای اندیشه‌ورزان‌شان را شنید و درخشش خیره‌کننده‌شان را در زایش دیگر باره ایران به تماشا نشست.

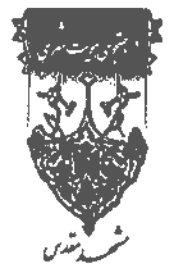
... می‌شود از مشهد رضا(ع) سخن گفت و بر آستان مقدسش سجده برد...

این پژوهش با علم به کمبودهای خود، لیکن با تاکید بر نیاز به تحقیق و پژوهش جهت دستیابی به معیارهایی برای سنجش و خروج از وضعیت موجود و در دنباله راه محققین و اندیشمندان این مرز و بوم، قصد دارد قدمی هرچند کوچک در این وادی بردارد و در اولین قدم خود را محتاج شناسایی اولیه می‌داند. در این کتاب به بررسی و بیان ویژگی‌های شهر مشهد که به لحاظ قابلیت‌های خاص و منحصر بفرد خود از اعتباری ویژه در ایران و جهان برخوردار است - در گستره‌ای از مباحث جغرافیایی و طبیعی، انسانی و فرهنگی، اقتصادی و سیاسی و به خصوص کالبدی - در گذشته و حال خواهیم پرداخت تا از یکسو در فرایندی منسجم و مبتنی بر ساختارهای متدولوژیک و قابل استناد واگویی‌ای بی‌بدیل از شرایط دیروز و امروز کلان‌شهر مشهد تبیین شود و از سویی دیگر با ایجاد عرصه‌های اولیه برای تحلیل و تامل، فرصتی مغتنم برای دیگر محققین حوزه‌های مختلف نظری و عملی فراهم آید، کار کردی که سوای ارزشهای عینی، جلوه‌ای از رسالت محققین دلسوز این گستره تابناک است.

قابل ذکر است که در فرایند شکل‌گیری این پژوهش تمامی منابع قابل استناد در زمانی محدود به لطف و همراهی محققین و همکاران این پروژه و کار پیگیر و مداوم آنان فراهم آمده مورد بررسی و استفاده قرار گرفت.

شایسته است از همه آنان که به نوعی در بخشهای مختلف تحقیق و ارائه این پژوهش نقش داشته‌اند تشکر و قدردانی نمایم. در ادامه به تفکیک حوزه‌های مختلف همکاری، اسامی همراهان پژوهش ارائه می‌شود:

محققین همکار:	زمینه همکاری:	تخصص:
- مهدی سیدی	تاریخی، اجتماعی و ادبی	کارشناس تاریخ
- حسین حاتمی نژاد	جامعه شناسی و اقتصادی	دکترای جغرافیای طبیعی
- محمد جعفرزمریدیان	جغرافیا و گردشگری	دکترای جغرافیا و برنامه ریزی شهری
- مهدی آسیایی	جغرافیا و علوم طبیعی	کارشناس ارشد جغرافیا
- محسن احسان پور	شهرسازی	کارشناس ارشد شهرسازی

گروه همکار:

- هیئت تحقیق، تدوین و ترجمه
هادی شفائی، یاسمن مدرس رضوی
- گردآوری اطلاعات و دسته بندی
هادی شفائی، حسین همتی، شهریار، خاطره خواجهوی، آیدا مهربان، یاسمن مدرس رضوی،
الهه روانسالار، مانا مانی، سوده پورصادقی، بهمن علیپور، شهرزاد تکلو.
- آماده سازی، گرافیک و صفحه آرایی
علی عابدزاده، احسان ممیزی، فرزانه پروانه، خاطره خواجهوی، مسعود کیوانفر، نرگس
آخوندی.
- عکاسی
سیاح، محمد مقدم، علیرضا رضوانی، مسعود کیوانفر
- ویرایش و تدوین ادبی
حسین حاتمی نژاد، مهدی سیدی، علی عابدزاده، هادی شفائی، یاسمن مدرس رضوی،
مهدی آسیایی.

در این میان جناب آقای سیدی، مورخ و محقق معاصر که بدون همیاری و همکاری ایشان این پژوهش به سرانجامی اینچنین نمی رسید، جایگاهی ویژه و خاص داشتند که آرزوی توفیق روزافزون ایشان را دارم. علاوه بر این از کارشناسان محترم سازمان مسکن و شهرسازی استان خراسان رضوی که در این پژوهش ما را یاری کردند، تشکر می کنم.

در خاتمه از تمامی سازمانها، ارگانها و نهادهای دولتی و خصوصی که از آرشو آنها استفاده گردید و تمامی اساتید و دانشجویانی که در جمع آوری اطلاعات اولیه این گروه را یاری کردند، سپاسگزاری می کنم.

علیرضا رضوانی - خرداد ۱۳۸۴

